

СЕМАНТИКА ТОПОГРАФІЧНИХ НАЗВ ЖИТОМИРЩИНИ

Вінницький національний технічний університет

Анотація

Розкрито таємниці історії та культури Житомирщини через аналіз топонімів місцевості. Робота присвячена вивченню походження назв населених пунктів Житомирської області, схарактеризовано онімну та апеллятивну лексику. Розглянуто основні аспекти семантики топонімів та їхні властивості. Від давніх легенд до сьогодення кожна географічна назва несе в собі багатозарову спадщину, яка захоплює сучасників. Запропоновано новий погляд на назви відомих міст з метою розкриття їхньої унікальності через призму семантики.

Ключові слова: топоніміка, топоніми, Житомирщина, географічні назви, ойконіми.

Abstract

The secrets of the history and culture of Zhytomyr region are revealed through the analysis of toponyms. The work is devoted to studying the origins of the names of populated places in Zhytomyr Oblast, characterizing both onyms and appellative lexicon. The main aspects of the semantics of toponyms and their properties are considered. From ancient legends to the present day, each geographical name carries a multilayered heritage that captivates contemporaries. A new perspective on the names of well-known cities is proposed in order to reveal their uniqueness through the prism of semantics.

Keywords: toponymy, toponyms, Zhytomyr region, geographical names, oikonoms.

Топонім – це власна назва, яка позначає певний географічний об'єкт. З лінгвістичного погляду, топоніми – це слова та власні імена, які відображають етапи формування та розвитку певної мови [1]. Вивчення топоніміки – це глибоке занурення в історичний та культурний спадок місцевості. Географічні назви відображають багатозарову картину минулого, що стає ключем до розуміння нашої сучасної ідентичності. Топоніми входять у підсвідомість суспільства та стають невід'ємною частиною нашого культурного та соціального буття.

На сучасному етапі розвитку людства наукові дисципліни не можуть існувати ізольовано одна від одної. Спільний розвиток та взаємопроникнення наук є закономірним явищем. Так функціонувала і утворилася топоніміка, на межі географії, історії та лінгвістики [1].

Народи дають свої назви містам, селам, водоймам та горам. Ці назви містять у собі їхню матеріальну та духовну спадщину. У них відображено їхній побут, історію, природні умови та ресурси.

І. Філевич зазначав, що "назви не можуть бути об'єднаннями звуків без значення, а є в загальному або характеристикою природи місця, або – діяльності людини, або свідченням зв'язку людини з певним місцем.

Багатоцінний внесок у розвиток української топоніміки як науки зробили вчені, такі як: М.Т. Янко, К.К. Цілуйко, А.П. Коваль, Ю.О. Карпенко, М.Л. Худаш, О.С. Стрижак, П.П. Чучка, В.О. Горпинич, Я.О. Пура, О.А. Купчинський, В.П. Шульгач та ін. Топонімію Житомирщини вивчали історики, краєзнавці, лінгвісти, серед яких О.П. Карпенко, Г.П. Мокрицький, М.Ю. Костриця, П.В. Білоус.

Привертає увагу географ Олег Афанасьєв, який написав працю про розрізнення топонімів України як сталу систему та зазначив, що в географічному середовищі вона утворює єдиний прошарок та в той же час кожен окремий топонім є територіально визначеним [2]. Також дослідник відокремлює ойконіміку (назва населених пунктів), гідроніміку (назви гідрографічних об'єктів), гороніміку (назви території), ороніміку (назви гір, гірських хребців), дромоніміку (назви шляхів сполучень).

Історично склалося, що Житомирщина здавна була на межі Київщини, Поділля та Волині, майже за увесь час її існування вона так чи інакше входила до складу цих територій.

Основна частина Житомирської області почала формуватися у XV ст. За період історії ці території зазнавали багатьох змін, адміністративний поділ перетерпів багато перетворень, що у свою чергу дало початок появи нових омонімів.

Загалом багато факторів накладають свій відбиток на топоніміку країни. Наприклад: етнічні конфлікти, міграції, війни впливають на появу нових топонімів. Так як постійно змінювалися історичні умови, мова народу, тому немає країн з однаковою номенклатурою.

Становлення топоніміки відбувалося тривалий час під впливом племен та різних народів. Найчастіше на території Житомирщини трапляються топоніми, які утворилися за допомогою назв рослин: береза, дуб, липа, клен, вільха, верба, сосна, ясен, горобина, калина, черемха та малина (*Березівка, Вишневе, Дубівка, Дубище, Малинівка, Осикове, Очеретянка, Ялинівка, Ясенівка та інші.*) Також від назв птахів, лісових звірів і риб: окунь, карась, линь, осетер, йорж, щука. Наприклад до давніх топонімів можна віднести: *Вепр, Уж, Тетерів, Десна, Бобер, Прип'ять, Ломниця, Лозниця, Тисьмениця, Яблонця* тощо [3].

Походження назв Житомирщини нелегко знайти, але все ж деякі очевидні пояснення існують. Зокрема, багато назв утворилося від природних умов та господарської діяльності населення (*Базарівка, Бондарівка, Буряківка, Великі Кошарщина, Виноградівка, Горицк, Ковалі, Ковбащина, Копанівка, Садки та інші*).

У Житомирській області ойконіми мають своє історичне минуле, яке витікає ще з часів заселення давніми слов'янами. Під час процесу створення та подальшого закріплення назви зазнали суттєвих змін, які вплинули на їхню оригінальність. На жаль, велика кількість топонімів, що могли б дати підґрунтя для історичного аналізу етнічних процесів, розселення слов'ян, вже давно зникли і ми не можемо знайти згадку в сучасному світі. Тому прослідкувати весь спектр змін стає дуже складним завданням. З давніх літописів можливо знайти записаними лише два міста – Іскоростень (зараз має назву Коростень) та Вручш (зараз Овруч) [4].

Житомирщина завжди славилася сприятливими природними та кліматичними умовами. Тому, як наслідок, вона мала велику щільність населення. Населені міста і села, такі як Житомир, Брусилів, Овруч існували ще на етапі Київської Русі. Навіть монголо-татарська навала, яка завдала руйнівних наслідків та спустошення краю, не перешкодила подальшому заселенню Житомирщини.

Розпочнемо з походження географічних назв певних міст Житомирської області.

Житомир – місто, яке є обласним центром, є декілька припущень походження назви. Вчений чеського походження Петер Шафарик думав, що місто було центром древлянського племені *житичів*. Також існує думка, що Житомир походить від терміну *житомирник*, тобто той хто, міряє жито [5]. Але більшість схиляється до припущення, що теперішня назва є скорочення від імені *Житомир*, що пов'язане з власним іменем *Житор*.

Іноді можна почути, що місто заснував у 884 р. дружинник Аскольда і Діра, який мав ім'я Житомир. Також вважливо зазначити, що на території добре зростає жито, що теж могло дати підґрунтя для появи назви [3].

Андрушівка, назва цього міста (що в минулому звалось Андрусівка) походить від імені Андруш (Андрусь) [6].

Бердичів утворилося від назви тюркських племен. Можливо, на початку назва могла звучати як *Бердичів*, однак це науково не доведено. Вітовт, Литовський князь, у 1430 році передав територію Бердичева наміснику Каленику, підданий якого *Бердич* і створив тут своє поселення.

Деякі науковці стверджують, що назва утворилася від слов'янського слова «бердо» — так називали урвище. Інші вважають, що від слова «берда» – бойова сокира, яку використовували слов'яни. Тому зараз на гербі Бердичева зображено бойову сокиру, що має назву бердиш і жезл Меркурія (бога торгівлі), який є символом минулого міста як одного з основних центрів торгівлі [7].

Місто Коростень — це районний центр Житомирської області. У літописах місто згадується, як Іскоростень, яке було відомим через повстання древлян, які вбили київського князя Ігоря, а княгиня Ольга заглушила повстання та знищила місто. Місцевість опустошилася та покрилася лісом. Пізніше на цьому місті утворилося поселення під колишньою назвою Іскоростень, яке воно стало відоме як Коростень [4].

На жаль, походження назви Коростишів не встановлене. Дослідники схиляються до думки, що назва пішла від слова *корость* – камінь. Адже в районі Коростишева тривалий час видобувають мармур. Найбільш можливе походження географічної назви від антропоніма *Коростиш* [7].

Малин – місто, назва якого пов'язане з ім'ям древлянського князя Мала, яке можна знайти у літописі повстання древлян проти Київського князя Ігоря. Однак існує думка, що ойконім утворився від імені Малуші – дочки Мала [4].

Новоград-Волинський містить древньоруський елемент – град, “місто” і слово Волинський, через розташування на Волині [7]. Тепер це місто повернуло свою історичну назву, яке мало ще з XV ст. – «Звягель». Вперше це поселення згадується в XIII ст. як «Возвягель». Через вплив польської мови його назва трансформувалася у коротку й стала такою як тепер – Звягель.

Назву міста Овруч, походження якого остаточно не з'ясоване, пов'язують із перекладом з древньоруської «бити ключем, кипіти»; подібне до східнослов'янського слова *вруток* «джерело».

Місто Олевськ на певному етапі в історії мало назву Олегск, на честь Олега Древлянського, який мав палац на цій території. Згодом Олегск змінився на Олевськ [4].

Чуднів – місто, назва якого утворилося від імені Київського боярина Чудина, про якого згадується в літописах. Народні перекази стверджують, що назва території походить від слова чудо [7].

Барашівка – це єдине село, яке має таку назву в Житомирському районі. Слово утворено за допомогою суфікса *-івк(а)* та має корінь *бараиш-*. У давнину існувало слово *бараиш*, яке позначало своєрідну професію – майстра, що виробляв шатри для князівських походів. Також цим терміном звалися ті, хто відповідав за транспортування цих шатрів до князя та їх встановлення [8].

Можна вважати, що більш давнім коренем слів *бараиш* є *бар-*. Ойконіми Бар, Барок (Вн), Барикіне (Лг), Барилівка (См), Барішівка (Кв), Барчани (Хрк) та інші, як зазначає Т. А. Марусенко, походять від українського слова «бар», що означає «мокре місце між горбами», «глибокий урвистий яр» [9, 215].

Бук – населений пункт, назва якого походить від антропоніма «Бук» (флексія и виконує словотвірну функцію). Цікавість цієї назви полягає в тому, що на Житомирщині немає буків. Дослідники зазначають, що «лісові» назви частіше використовують у безлісих місцинах і навпаки: де ліси займають великі території, вони рідше трапляються. Можливо, колись на території Житомирщини росли поодинокі дивні дерева – буки, і тому на честь них назвали село, де вони були. Для порівняння, в англійській мові дієслово «to buck» означає «розпилювати дерева на колоди». Ймовірно, це могло бути прізвище родини переселенців [8, 72]. Також схожі назви сіл можна знайти і в Київській, і Черкаській областях.

Волиця – назва населеного пункту, основа якого є слово «воля» [10, 28], яке означає свободу або вільне поселення. За етимологічним словником похідне слово від воля означає вільні люди або самовільна оранка, захоплення сіножаті [11, I, 417]. Зокрема прізвище Волиця може утворюватися від старого сербського чоловічого імені «Волиця», яке має семантичне співвідношення з «Волислав» [12, 12]. Така географічна назва поширена у Волинській (5), Київській (2), Львівській (7), Рівненській (1), Тернопільській (5), Хмельницькій (4) та Житомирській (2) областях.

Городище – село у Житомирській області. У часи існування Київської Русі городищами називали поселення, які укріплювалися валами й ровами. На жаль, багато з них ми не можемо побачити, адже вони були знищені кочівниками. Також городищами називали зруйновані поселення та пожарища, що залишалися після монголо-татарської навали. На цих місцях будувалися нові поселення, але продовжували називати городищами [8, 7, 209]. Якщо ж поглянути в словнику апелятивів, слово городище має значення місця, де колись був розташований город або поселення [10, 3]. Ця назва утворена від старослов'янського слова град, що означає город [13, 37]. В Україні існує 35 сіл з такою назвою.

Калинівка – назва цієї території може походити від мікротопоніма, який має перший компонент «Калиновий» або від слова «Калина» [10, 6]. На думку деяких науковців, наприклад, Ю. М. Кругляка, назва могла утворитися від прізвища Калиновський, польського магната, який після укладання Люблінської унії анексував території цих земель [13, 59]. Також існує інше тлумачення назви населеного пункту, за яким вона пов'язана зі словом калина – це рід кущів чи невеликих дерев із родини жимолостевих, які зазвичай ростуть на вологих місцях по берегах річок [14, 160].

Кам'янка – ця назва утворилася від прикметника «кам'яна» (існує місце сили, яке утворилося від цього прикметника, та має назву «Кам'яне село», розташоване на території сучасного Коростенського району Житомирщини), що вказує на специфічні ознаки ландшафту цієї території, з додаванням суфікса *-к(а)*: «Кам'яна річка» з часом перетворилася на «Кам'янка» [14, 164].

На думку деяких дослідників, таких, як А. П. Коваль, ця назва утворилася через те, що село було побудоване на кам'янистих берегах річки [8, 61]. Інші науковці, зокрема Ю. О. Карпенко і С. О. Вербич, пов'язують назву «Кам'янка» з гідронімом – річкою, яка протікає через село [15, 16].

Клітчин – ця назва походить від слова «Клітиця» або «клітиця», що має значення «амбару або комори при хаті» [10, 63]. Також, можливо, назва утворилася від «кліть», що означає «комора, клітка» [11, III, 463].

Корчак – є декілька варіантів тлумачень цього ойконіма. Наприклад, він може бути пов'язаним з антропонімом «Корч» + «-ак», де слово «корч» має значення «пень або куш» [17, 57].

Існує ймовірність, що назва утворилася від апелятива «корчак» – водяний млин із наливним колесом [18, II, 288]. Або від антропоніма «Корець» + «-як» [19, 9], або від іншого імені, наприклад «Корислав, Корибуд» [12, 289]. Є ще одне тлумачення, за яким назва може походити від давньоруського слова «корчии, крѣчии», що означає «коваль» [13, 48].

Мешканці часто називають свої міста, села та населені пункти назвами, які відображають природну красу та неповторність населення. Території Житомирщини розташовані в природній зоні Полісся, що переважно вкрита мішаними лісами. Як наслідок тут поширені назви: Великий Ліс, Лісівщина, Гай, Діброва, Зелена Діброва, Боровиця, Зелений Гай, Лісова Поляна Закутинці та ін.

Багато географічних назв вказують на поширення клену, липи, дубів, беріз, верби, калини, яблунь: Березівка, Дуби, Дубівка, Вербівка, Кленова, Липники, Калинівка, Яблунівка.

Також існують назви, що відображають природні умови територій. Поліська частина Житомирщини схильна до перезволоження та заболочення. Відповідно деякі населені пункти мають назву Болотниця та Заболоть.

На територіях, де є поклади металу та забезпечувалася його виплавка, назви мають корінь «руд»: Руда, Рудка, Чорнорудка тощо.

Також існують селища Високе та Вершина Житомирського району, адже частина області простягається у межах Придніпровської височини.

Багато населених пунктів утворилися від власних імен та прізвищ: Андріївка, Богданівка, Варварівка, Василівка, Вікторівка, Володимирівка, Ганнівка, Данилівка, Іванівка, Йосипівка, Макарівка, Михайлівка, Наталівка, Олександрівка, Павлівка, Панасівка, Пилипівка, Романівка, Семенівка, Степанівка, Тарасівка, Федорівка, Харитонівка, Юрівка тощо.

Дослідження відображає багатоаспектну природу формування топонімів Житомирської області. З давніх часів, географічні назви відображали як історичні події, пов'язані зі здобуттям територій та заснуванням поселень, так і природні умови та особливості регіону.

Зібрана інформація свідчить про те, що назви населених пунктів утворилися від імен осіб, що заснували це поселення, або були пов'язані з місцем іншими історичними подіями. Також значна кількість демонструє природні умови місцевості, такі, як ліси, річки, болота, гори тощо. Інші назви можуть походити від специфічних природних об'єктів, які були характерні для цих місць (наприклад, Кам'янка).

Отже, вивчення топоніміки допомагає нам відтворити історичну картину розвитку місцевості та аспекти етнічних, географічних та культурних процесів. Дослідження має важливе значення для збереження та вивчення історії нашого краю, сприяє поглибленню розуміння взаємозв'язку з предками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Беценко Т. П. Вступ до топоніміки: Навчальний посібник. – Суми: СДПУ ім. Макаренка, 2019. – 152 с.
2. Долинська М. Новий підхід до методики класифікації урбанонімів (на прикладі Львова). На межі між Сходом і Заходом. Львівські історичні праці: матеріали засідань і конференцій (НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення). Львів: А. Фелонюк, Н. Халак, І.Скочиляс, 2018. С. 151-170.
3. Обмачівська Н.В. Геотопонімічний аналіз території Житомирської області. URI: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/2293>
4. Звіздецький Б. А. Про деякі особливості древлянських городищ VIII-X ст. Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII-X ст. : науковий збірник. – Київ 2004. – С. 41 – 42
5. Сінченко Д. Стародавнє місто Житомир. URL : http://ruporzt.com.ua/oglyad_presi/20228-starodavnye-misto-zhitomir.html
6. Андрушівка. Українські назви жителів: словник-довідник / уклад. І. Л. Городоцька, Е. А. Левашов. - К., 2003. – 29 с.
7. Бердичів. Українські назви жителів: словник-довідник / уклад. І. Л. Городоцька., Е. А. Левашов. – К., 2003. – 47 с.
8. Коваль А. П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. – К.: Либідь, 2001. – С. 61 – 272.

9. Яшук Л. В., Швайко О. З ойконімії Житомирського району Житомирської області // Студентські лінгвістичні студії. - 2011. - № 2. - С. 243-249.
10. Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. – К.: «Кий», 2001. – 189 с.
11. Етимологічний словник української мови: В 6 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1982-2007. – Т. I-V.
- Т. 1: А – Г / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. – 1982. – 632 с.
- Т. 2: Д – Копці / Укл.: Н. С. Родзевич та ін. – 1985. – 572 с.
- Т. 3: Кора – М / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. – 1989. – 552 с.
- Т. 4: Н – П / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін.; Ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Складенко. – 2003. – 656 с.
- Т. 5: Р – Т / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін. – 2006. – 704 с.
- Т. 6: У – Я / Уклад.: Г. П. Півторак та ін. – 2012. – 568 с.
12. Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів: Світ, 2005. – 704+XLVIII с.
13. Кругляк Ю. М. Ім'я вашого міста: Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. – К.: Наукова думка, 1978. – 152 с.
14. Янко М. Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник – К.: Знання, 1998. – 428 с.
15. Карпенко Ю. О. Топоніміка центральних районів Чернівецької області: Конспект лекцій. – Чернівці, 1965. – 76 с.
16. Вербич С. О. Гідронімія басейну Верхнього Дністра: Етимол. слов.-довід. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – 120 с.
17. Царалунга І. Українські топоніми на -ани (-яни). – Хмельницький: Авіст, 2007. – 123 с.
18. Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907-1909. – Т.1-4.
19. Пура Я. О. Мікротопоніми Ровенщини від гідронімів // Питання сучасної ономастики. – К.: Наукова думка, 1976. – С.113 – 120.

Базиліук Анастасія Дмитрівна - студентка групи 1 АКІТР-23б, факультету інтелектуальних інформаційних технологій та автоматизації, Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця, e-mail: nastyabaz434@gmail.com

Науковий керівник: **Стадній Алла Сергіївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства, Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця, e-mail: stadniy.all@vntu.edu.ua

Baziliuk Anastasiia Dmytrivna - student of group 1 AKITR-23b, Faculty of Intellectual Information Technologies and Automation, Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, email: nastyabaz434@gmail.com

Supervisor: **Stadnii Alla Sergiivna** – Candidate of Philology, Senior Lecturer, Department of Linguistics, Vinnitsa National Technical University, Vinnitsa, e-mail: stadniy.all@vntu.edu.ua